

Özgün Makale

Göksel Dünyada İyilik ve Kötülüğün Sembolleri: İslam Tasvir Sanatında Melek ve Şeytan¹

The Symbols of Good And Evil in the Celestial World: Angel and Satan in Islamic Miniature Painting

Gülsen TEZCAN KAYA²

Öz

Dünya kültürlerinde ve mitlerinde sıklıkla karşılaşılan evrensel konulardan biri olan melek ve şeytan, insanın yaratıldığı ilk günden bu yana, iki dengeleyici güç olarak, insanlığın hayrına ya da şerrine karşı mücadele etmiş ruhani varlıklardır. Özellikle kutsal kitaplar, dinî söylenceler ve mitler aracılığı ile her ikisinin de görülmemesi, duyulmaması ama varlığına inanılması sonucu, insanoğlunun yarattığı birçok hikâyede can bulmuş ve binlerce yıldır da farklı inanç ve kültürlerde değişik biçimlerde hayal edilerek nakkaşların fırçalarından dökülerek, el yazmalarının yapraklarında yerlerini almışlardır. Melekler, Tanrı'nın insanlar için göndermiş olduğu ulaklardır. Kimi, insanların eylemlerini denetler, kimi insanla gök arasındaki ilişkiyi kurar, kimi ibadet eder, kimi insanların isteklerini değerlendirir. Şeytan ise kıyamet gününe kadar bütün gücüyle insanlığın kötülüğü için uğraşır. Onları doğru yoldan saptırır ve karanlığa sürükler. Melek ve şeytan suretleri, çoğu zaman yer aldığı eserdeki hikâyeye göre şekillenirken, bazen de yer aldığı metinden bağımsız olarak hadisler, dinî söylenceler ve halk hikâyelerinin kaynaklık etmesiyle, farklı yorumlanmışlardır.

Bu bağlamda iyiliğin ve güzelliğin evrensel sembolü melek suretleri hem metinlerle bağlantılı olarak biçimlenmiş hem de metinden bağımsız olarak bezeme amaçlı kullanılmıştır. Şeytan suretleri ise, metne bağlı kalmış, cennette ve cennetten atıldıktan sonraki süreç içinde antropomorfik ve zoomorfik özellikleri korunarak tasvir edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Melek, Şeytan, İslam ikonografisi, El yazmaları

Abstract

Angel and satan, one of the universal subjects frequently encountered in world cultures and myths, are spiritual beings who have fought against the good or evil of humanity since the first day of creation as a balancing power. Especially through sacred Scriptures, religious legends and myths, as a result of not being seen, heard, but believed in their existence, they have come to life

¹ Makale başvuru tarihi: 11.03.2020. Makale kabul tarihi: 05.05.2020.

² Dr. Öğr. Üyesi, Sakarya Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, gtezcan@sakarya.edu.tr, ORCID No: 0000-0001-6856-8397.

in many stories created by mankind since they are not seen or heard but are believed to exist, and have been placed on the leaves of manuscripts in different forms, in different beliefs and cultures for thousands of years. Angels are messengers that God sent for people. Some supervise the actions of people, some establish the relationship between people and the celestial world, some worship, some evaluate the wishes of people.

Satan, on the other hand, strives for the evil of humanity with all his might until the Day of Judgment. He deflects them from the right path and leads them into darkness. While the images of Angel and satan are mostly shaped according to the story in the work they are in, they are sometimes interpreted differently based on the hadiths, religious myths and folk tales, regardless of the text they are in.

In this context, angel images, as the universal symbol of goodness and beauty, are both shaped in connection with the text and used for decoration regardless of the text. Images of Satan, on the other hand, depended on the text, and were depicted preserving their anthropomorphic and zoomorphic features in paradise and after the expulsion from heaven.

Keywords: Angel, Satan, Islamic iconography, Manuscripts.

Giriş

Dünya kültürlerinde ve mitlerinde en evrensel konulardan biri olan melek ve şeytan, insanın yaratıldığı ilk günden bu yana, iki dengeleyici güç olarak, insanlığın hayrına ya da şerrine karşı mücadele etmiş ruhânî varlıklardır. Özellikle kutsal kitaplar, dinî söylenceler ve mitler aracılığı ile, her ikisinin de görülmemesi, duyulmaması ama varlığına inanılması sonucu, insan oğlunun yarattığı birçok hikâyede can bulmuş ve binlerce yıldır da farklı inanç ve kültürlerde değişik biçimlerde hayal edilerek nakkaşların yapraklarında yerlerini almışlardır. İnanışlara göre, Tanrı ile insanlar arasında elçilik yapıp mesajları ileten, Tanrı'yı yüceltip ona secde eden, insanları koruyan, insanların söz ve davranışlarını kaydeden, dünyanın işleyişinde Tanrı'nın emirlerini uygulayan melekler ile, Tanrı buyruğuna karşı çıkıp insana secde etmeyen, çeşitli vesvese ve hileler ile insanı yoldan çıkarmak için sonsuz bir çaba içinde olan şeytan, anlatıldıkları eserlerde ve bu eserlerin resimlerinde insan, kanatlı hayvan, çirkin ya da çok güzel varlıklar olarak betimlenmişlerdir.

Bu varlıklarla ilgili bilgi edinmek istediğimizde, öncelikle üç büyük semavi din ve onların kutsal kitapları ilk bakmamız gereken kaynaklardır. Eski ve Yeni Ahit ile Kur'an-ı Kerim, onların yaratılışı, soyu ve görünümü ile ilgili, kısıtlı da olsa, bilgiler sunar. Ancak Türk-İslam tasvir sanatı bağlamında kaynaklara bakıldığında, nakkaşlara biçimi konusunda bilgi verecek hadis kitapları, menkıbeler, Kısas-ı Enbiyalar, tarihî-edebeî ve ansiklopedik eserler, çok daha zengindir. Bu yüzden melek ve şeytan suretleri çoğu zaman yer aldığı eserdeki hikâyeye göre şekillenirken, bazen de yer aldığı metinden bağımsız olarak hadisler, dinî söylenceler ve halk hikâyelerinin de kaynaklık etmesiyle nakkaş tarafından değiştirilebilmektedir. Dolayısıyla, bu Tanrısal varlıkların suretleri hakkında bilgi vermeden önce, onlara Semavi dinlerdeki anlatımına göre daha yakından bakmak gerekir.

Melek ya da şeytan konusu çok sayıda yazmada, çok farklı bağlamlar içinde üretilmiş olduğundan, bu araştırmada yer alan resimler, fikir vermek amacıyla sadece birer temsilci gibi seçilerek metin-resim ilişkisi ile birlikte irdelenmiştir.

Melek Kelimesinin Kökeni, Yaratılışı, Görevleri ve Görünümü³

Melek kelimesinin kökeni incelendiğinde,⁴ Ugaritçe, Habeşçe, İbrânîce ve Arapça gibi Sami dillerde bulunan “göndermek” anlamındaki “I’ek” kökünden türemiştir. Sanskritçe’de “angiras” (ilâhi ruh), Pers diline “angoros” (postacı, haberci), Grekçe’ye “angelos” ve Latince’ye ise “angelus”, “nuncius” (elçi) ve “legatus” (mesajcı) şeklinde geçmiştir. Yahudilik, Hristiyanlık ve İslamiyet gibi üç büyük semavi dinde ise, Tanrı ile insan arasındaki mesafeyi koruma amaçlı, iletişim kurma işi meleklerle sağlanmıştır. İyi nitelikteki bu ruhâni varlıklar, güçlerini Tanrı’dan alarak bağımsız davranmamışlardır (Erbaş, 2004, s. 37).

Eski Ahit’e bakıldığında melekler⁵ Tanrı’nın evreni yaratışının ikinci ya da beşinci günü ateşten yarattığı saf ruhlardır. Yeryüzünden önce yaratılmışlardır ve gökte ikamet ederler. İnsanüstü güçleri ve bilgelikleri vardır. Melekler kanatlarından⁶ dolayı güçlü ve uçmalarından dolayı hızlı varlıklardır. Binlerce on binlerce oldukları vurgulandığından sayıca çok oldukları anlaşılır. Yeryüzünde görevlendirildiklerinde insan şekline girip konuşabilirler. Hristiyan inancında da Yahudi inancındaki metinlerle benzerlik görülür. İyi meleklerin gökyüzünde Allah’ın huzurunda olduğu, O’nun ordusunu oluşturdukları, insanın koruyucusu olup kurtuluşunu istedikleri, rüyada ya da uyanırken insan sûretinde görüldükleri anlatılmaktadır (Erbaş, 2004, s. 39).

İslam inançlarına göre melek, farklı sûretlerde karşımıza çıkabilen, duyularla algılanamayan nurdan yaratılmış varlıklar olarak tanınır. Kutsal Kitap Kur’an-ı Kerim’de meleklerin yaratılışı ile ilgili, onların Âdem’in yaratılışından önce buldukları,⁷ Allah’ın melekleri ikişer, üçer ve dörder kanatlı elçiler olarak yarattığı,⁸ dişi olarak yaratılmadıkları,⁹ yiyip içmedikleri,¹⁰ iri cüseli ve güçlü oldukları¹¹ şeklinde bilgiler yer alır (Özervarlı, 2004, s. 40). Ayrıca meleklerin insan suretinde Hz. İbrahim’e misafir gitmeleri¹² ve Cebrail’in Meryem’e insan suretinde görünüp bir çocuğu olacağını müjdelemesi¹³ de meleklerin istediklerinde biçim değiştirebildiklerini gösterir.

Kur’an-ı Kerim’de onun görevleriyle ilgili olarak, meleklerin kul olması,¹⁴ ibadet ve secde etmeleri,¹⁵ arşı taşımaları ve tespih etmeleri,¹⁶ vahiy bildirmeleri,¹⁷ insanlara yardım etmeleri,¹⁸ cehennem azabı için ateşi yüklemeleri,¹⁹ Kıyamet gününün haberinin verilmesi²⁰ gibi açıklamalar yer almaktadır. Yine bazı ayetlerde ve hadislerde meleklerin özel isimlerle anılıp, kendilerine bildirilen buyruklarla görevlendirildikleri de geçmektedir.²¹

³ Araştırmanın melek ile ilgili bölümü, Aydın’da Uluslararası XVIII, Orta Çağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu’nda (22-25 Ekim 2014) sözlü olarak sunulan “Türk Tasvir Sanatında Melek Suretlerinin İkonografisi” başlıklı bildirinin genişletilmiş hâlidir.

⁴ Melek kelimesinin kökeni hakkında ayrıntılı bilgi için MacDonald ve Madelung (http://dx.doi.org/10.1163/1573-3912_islam_COM_0642 (Erişim Tarihi: 22 Ocak 2020))

⁵ Yahudi ve Hristiyan geleneklerinde melek imgesi için Guiley, 2004; Bussagli, 2007.

⁶ Erken Yahudi ya da Hristiyan sanatında 5. yüzyıla kadar melekler kanatsız olarak betimlenmişlerdir. Erken Hristiyan sanatında melekler sakallı ya da sakalsız bir erkek olarak dünyevi biçimlerde canlandırılmıştır (Burge, 2012, s. 56).

⁷ Kur’an-ı Kerim 2/ 30-34

⁸ Kur’an-ı Kerim 35/1

⁹ Kur’an-ı Kerim 37/150; 43/19

¹⁰ Kur’an-ı Kerim 11/69-70

¹¹ Kur’an-ı Kerim 53/5

¹² Kur’an-ı Kerim 11/69-70

¹³ Kur’an-ı Kerim 19/16-17

¹⁴ Kur’an-ı Kerim 4/172

¹⁵ Kur’an-ı Kerim 7/206

¹⁶ Kur’an-ı Kerim 39/75

¹⁷ Kur’an-ı Kerim 16/2

¹⁸ Kur’an-ı Kerim 82/10-12

¹⁹ Kur’an-ı Kerim 43/74-77

²⁰ Kur’an-ı Kerim 39/68-69

²¹ Cebrail’in peygamberlere vahiy getirmesi (2/97-98; 66/4); Mikail’in rızık ve rahmet getirmesi (2/98); Azrail’in, adı açıkça bazı hadisler haricinde belirtilmese de, eceli gelenlerin ruhunu alması (4/97; 6/61; 8/50; İsrail’in 47/27), Kiramen Katibin’in (değerli katipler) takipçi, gözetleyici ve koruyucu olması (43/80; 50/17; 82/11; 13/10-11; 50/17-18; 6/61), Münker ve Nekir’in kabirde sorgu yapması, Rıdvan’ın cennet bekçisi olması, Malik’in cehennem bekçisi olması bunlardan birkaçıdır (Özervarlı, 2004, s. 40).

İslam Tasvir Sanatında Melek Suretleri

Melek imgesi ile ilgili kaynaklara bakıldığında özellikle Hristiyan resimlerinde erken dönemlerde, meleğin insan biçiminde tasvir edildiğini gösteren birçok örnek bulunur.

Meleklerin insan suretinde betimlendiği bu sahnelerden bazıları, Roma'da 2-3. yüzyıla tarihlenen Priscilla Katakompu'ndaki Meryem'e müjde sahnesi, Roma'da 4. yüzyıla tarihlendirilen Via Latina Katakompu'nda yer alan Balaam Peygamberi meleğin durdurması, Yakub'un merdiveni ve İbrahim'e üç meleğin görünmesi sahneleri, 4. yüzyıla tarihlendirilen Trasone Katakompu'nda bulunan Tobias ile Rafael sahnesi, Londra British Museum'da kayıtlı 5-6. yüzyıla ait bir Pamuk İncili'nde Hagar ile melek tasviri gösterilebilir (Bussagli, 2007, s. 96, 124, 126, 128, 130, 172, 210, 266).

İslam coğrafyalarında üretilmiş resimli el yazmalarındaki melek ikonografisini çözmek istersek, öncelikle metin-resim ilişkisi sağlandığı için eserin kendisine bakmak gerekir.²² Ancak bazı durumlarda melek suretlerinin kaynağını bulmak için bu yeterli olmaz. Bu yüzden hadis literatürüne, tarih kitaplarına, kendilerinden önceki kültürlerin folkloruna da bakmak gerekir. S. R. Burge, *Angels in Islam* adlı kitabında (2012), Celâlüddîn el Süyûtî'nin²³ (ö. 1505) *El-Haba'ik fi Akbar el Mela'ik* adlı eserinden yola çıkarak, hadislerde melek ile ilgili yer alan bazı bilgilerin, ikonografinin ortaya konmasında ne kadar etkili olduğunu anlatmıştır. Bahsi geçen eserde, tefsir geleneğinde ve daha kapsamlı olarak hadis literatüründe meleklerin insan biçiminde ya da insana özgü nitelikler taşıyarak betimlenmesine dair birçok referans bulunur. Hem antropomorfik hem de zoomorfik biçimler, doğa üstü ve ilahi kökenli biçimlerle dengelenmiştir (Burge, 2012, s.57). Meleğin insan suretinde gösterildiği örneklerde melek ya dünyaya gönderilen bir ulaktır ya da cennetten kovma sahnesinde olduğu gibi cennet kapısında görevli bir melektir.

Örneğin 1550 sonları 1560 başlarında Kazvin'de hazırlandığı düşünülen bir Falname nüshasında (Arthur M. Sackler Gallery, Washington D.C., s1986, y.251a) (Resim 1) (Farhad ve Bağcı, 2009, s. 98) ve geçmiş peygamberler ve Hz. Muhammed'in hayatını menkıbelerle süsleyerek anlatan

Resim 1: İnsan biçiminde bir melek, *Falname*, Arthur M. Sackler Gallery, Washington D.C., s1986, y. 251a (Farhad ve Bağcı, 2009, s. 98).

²² Örneğin eser Kavini'nin *Acaib'ül Mahlukatı*'nda olduğu gibi ansiklopedik bir eserse, buradaki melek ile ilgili tanımlamalar, isimler ve görevler direk olarak resim diline aktarılır ve okuyucu bu açıklayıcı metinleri okuduktan sonra, nakkaşın yapmış olduğu betimlemelerle de bunu pekiştirir. Örneğin arşı taşıyan bir melek, ya da dua edip secde eden meleklerle ilgili bölümlerdeki resimler konuyla bağlantılıdır (Görseller için And 2007, s. 279).

²³ Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî eş-Şafî Süyûtî, dönemin en ünlü tefsir, hadis, fıkıh, Arap dili ve edebiyatı âlimlerinden biridir. 3 Ekim 1445 tarihinde Kahire'de doğmuştur. Dedesi Orta Mısır'daki Asyût'a yerleşmiş bir süfi olan Hümâmüddin'dir. Babası Kemaleddin ise şerh, ta'lik ve haşiye türünden eserler yazan dönemin önemli âlimlerinden olup bir süre de Kahire kadılığına vekâlet etmiştir. Atalarının ilimle uğraşmasından ötürü, Süyûtî de erken yaşlardan itibaren iyi bir eğitim almıştır. Öğrenim hayatına Kur'an öğrenerek başlamış, Burkini, Münavi, Sirami gibi dönemin birçok ünlü hocasından dersler almıştır. Bu dönemde hocalarından rivayet ettiği hadislerin fihristini çıkarmıştır. Alim olarak en büyük katkısı hadis ilmine olmuştur. Hem bu alanda eserler vermiş hem de hadis hocası olarak görev yapmıştır. Hem rivayet hem de dirayet sahasında eser vererek, hadis ilminde ansiklopedik eser yazma geleneğini başlatmıştır (Özkan, 2010, s. 188-198).

Resim 2: İnsan biçiminde bir melek, Nişapuri'nin *Kısas-ı Enbiya* TSMK H. 1228, y. 3b (Farhad ve Bağcı, 2009, s. 213).

Resim 3: Sodom kentini üzerine kaplayan melek, *Zübdetü't-Tevarih*. TİEM, 1973 (And, 2007, s. 210).

dinî-tarihi-edebî bir tür olarak ortaya çıkan *Kısas-ı Enbiya*'lardan²⁴ Nişapuri'nin (ö. 1035) kaleme aldığı, 1570 sonları 1580 başlarında İstanbul ya da İran'da Safevi döneminde hazırlandığı düşünülen bir nüshasında (TSMK H. 1228, y. 3b) (Resim 2) Âdem ile Havva'nın cennetten kovulma sahnesinde²⁵ melek, başında sorguçlu sarığı ve süslü elbiseleriyle, insan biçiminde betimlenmiştir (Farhad ve Bağcı 2009, s. 213).

Meleklerin zoomorfik özelliklerinin öne çıkarılmasının en önemli kanıtı, kanatlı olarak betimlenmeleridir. Hadislerde meleklerin kanatlı, kanatlarının tüylü olduğu, kanat sayılarının iki, üç, dört, altı, on iki, altı yüz, yetmiş bin olduğuna ilişkin bilgiler mevcuttur. Kanatların doğudan batıya uzandığı belirtilerek meleklerin muazzam boyutlarda olduğu anlatılmıştır (Burge, 2012, s. 58). 1583 tarihinde metnini Osmanlı tarihçi ve şehnâmecisi Seyyid Lokman Aşuri'nin (ö. 1061'den sonra) yazdığı, aynı yıl Sultan III. Murad için hazırlanmış bir dünya tarihi olan *Zübdetü't-Tevarih* adlı eserin TİEM'deki (TİEM, 1973, y. 27a) kopyasında (Renda, 1977, s.58-63) Sodom kentinin yıkılışının gösterildiği bir resimde, melek kenti kaplayacak büyüklükte betimlenmiştir (Resim 3). Hayvan biçimindeki melek tasvirleri de daha çok Yahudi geleneğinde Tanrı'nın tahtını taşıyan *hayyat* kelimesinden türemiş dört yüzlü melek tasvirleridir. Boğa, aslan, insan ve kartal formundaki bu hayvan-melek betimlemesi Richard Bauckman'a göre bütün yaratılışı simgelemektedir (Burge, 2012, s.58). Hadislerde²⁶ ise bu dört başlı meleğin insan başlı olanı, âdemoğlunu, kartal başlı olanı kuşları, boğa başlı olanın besi hayvanlarını, aslan başlı olanın da yırtıcıları simgelediği anlatılır (Burge, 2012, ss.146-147). Herat'ta 1436 tarihinde hazırlanıp ünlü Timurlu hükümdarı Şâh Ruh'a (ö. 1447) sunulan, Hz. Muhammed'in Mirâc yolculuğunu

²⁴ *Kısas-ı Enbiya* hakkında ayrıntılı bilgi için Erşahin, 2003, ss.197-224.

²⁵ Bu resimde Âdem ile Havva'yı cennetten kovulan melek insan suretinde betimlenirken, karşısında yine cennetten kovulan kanatlı ancak boynundan asılmış çirkin bir melek olarak da şeytan betimlenmiştir.

²⁶ Süyûtî, *El Haba'ik*'te taht taşıyıcılarını, İslam geleneğinde de sıkça bulunan bu zoolojik biçimlerde tanımlayan, altı hadis varlığından bahseder. Fakat her bir meleğin dört yüzünün olduğuna dair bir görüş birliğinin olmadığını söyler. Hadislerden birinde bu dört biçimin yeryüzündeki farklı türdeki varlıklar için aracılık ettiği konusu vurgulandığı için Tevrat ile benzeşir. Bir diğer hadiste ise taht taşıyıcılarının bugün dört tane olduğu ama kıyamet günü geldiğinde dört farklı meleğin onlara yardım edeceğini bunların da başlarının insan, kartal, boğa ve aslana benzediğini söyler (Bu altı hadisin ayrıntılı açıklamaları için Burge, 2012, ss. 146-147).

anlatan bir *Miraçnâme* (PBN, supp turc.190, y. 32b)²⁷ nüshasında bu dört başlı melek tasvirini görmekteyiz (Resim 4). Aynı el yazmasında, yetmiş başlı bir meleğin tasvirinin bulunduğu sayfada (PBN, supp turc.190, y.15a)²⁸ yer alan metinde ise, her bir başında yetmiş dili olan bu meleğin her bir diliyle yetmiş türlü tesbih okuduğu anlatılır (Deniz, 2019, s.13) (Resim 5).

Melek suretleri, özellikle edebî türde hazırlanmış resimli elyazmalarında, takdim sayfalarında tahtında oturan sultanı, hükümdarı ya da peygamberi korumak için ve metnin içinde ise iyiliği, doğruluğu ve ilhamı anlatmak için betimlenmiştir. Takdim sayfalarındaki bu tasvirlerde sayfanın üst kısmında genellikle nur saçarak şekilde kanatlı olarak son derece süslü kıyafetler içinde ve cinsiyetsiz olarak betimlenirler²⁹ (Resim 6). Bazen de takdim sayfalarındaki bu kompozisyon, yazarların kendilerini göksel varlıkların yani ilahî güçlerin koruması altına alma isteği şeklinde yorumlanabilir. Örneğin, Pseudo-Galen'in (ö. 216) Hekim Andromakhos'un maceralarını anlattığı eseri, 12. yüzyılda İslam yazarları tarafından çevrilerek *Kitabü'l-Tiryak*³⁰ adıyla kopyaları hazırlanmış, bunlardan Paris nüshasında (Arabic 2964), dolunayın etrafını çevreleyen iki iç içe geçmiş yılan, bunlara eşlik

Resim 4: Dört başlı melek, *Şah Ruh Miraçnamesi*, PBN, supp turc.190, y. 32b (<https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b8427195m/f70.item>; 31.03.2020)

Resim 5: Bin başlı melek, *Şah Ruh Miraçnamesi*, PBN, supp turc.190, y.15a (<https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b8427195m/f35.image> 1.04.2020)

Resim 6: Takdim sayfasındaki melek tasvirleri, *Kitabü'l-Agani*, 1218-19, Kopenhag, National Library, KON Bib. Cod. Arabian 168 (Grabar, 2009, s. 20).

²⁷ (<https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b8427195m/f70.item>; 31.03.2020)

²⁸ (<https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b8427195m/f35.image> 1.04.2020)

²⁹ *Kitabü'l-Agani*, 1218-19, Kopenhag, National Library, KON Bib. Cod. Arabian 168 (Grabar, 2009, s.20).

³⁰ Galen'in *Kitabü'l Tiryak*, 1198-99, PBN, Arabic 2964 numaralı el yazmasıyla ilgili ayrıntılı bilgi için İnal, 1995, s. 24.

Resim 7: Takdim sayfasındaki melek tasvirleri, Galen, *Kitabül Tiryak*, 1198-99, PBN, Arabic 2964, y. 36 (Grabar, 2009, s. 55).)

Resim 8: Takdim sayfasındaki melek tasvirleri, İskender Sultan'ın *Yıldıznamesi*, London, Wellcome Institute Library, Persian Ms. 474, y. 18b-19a (Grabar, 2009, ss. 58-59).

eden melekler, Kufi yazı ile kitabın yazarının, kopyalayanın ve müzehhebinin adının yazılı olduğu çerçevenin üstünde ve altında uçar biçimde tasvir edilmişlerdir (Grabar, 2009, s.55) (Resim 7).

Kimi zaman da yıldızname, burçlar ve astroloji ile ilgili eserlerde göksel varlıklar olarak, horoskopun çevresinde betimlenmişlerdir. Bunun güzel bir örneğini Timur'un torunu İskender Sultan'ın (s. 1409-1414) *Yıldıznamesi*'nde³¹ görebiliriz. *Yıldıznamedeki* resimde iki yan, uzun dikdörtgen bir kartuşla çevrelenmiş olup, kartuşlarda sultanın zaferini, onu bir gezegen ile ve takım yıldızla kıyaslayarak kutlayan bir şiir vardır. Merkezde göksel ilahi bir daire on ikiye bölünmüş ve bu 12 bölümde de yıldızlı bir arka plan üzerinde burçların sembolleri tasvir edilmiştir. Dört köşede belirgin bir biçimde sultana taç ve hediyeler sunan melekler görülür (Grabar, 2009, s.58-59) (Resim 8).

Aynı zamanda meleklerin şairlere ilham verdiği³² ve üzerine nur saçtığını betimleyen resimler de edebî eserlerin içinde yerini almıştır. Ünlü İranlı şair Hacı Kirmânî'nin (ö. 1349?) *Hamsesi* için den ayrılan ve bugün TSMK H.2154 numaraya kayıtlı³³ albümün içinde yer alan, yaklaşık 1390'a tarihlendirilen bir resimde, nakkaş Hacı Kirmânî'yi köşkünde uzanmış uyurken, açık pencereden bakan melek ise uykusunda ona ilham verir şekilde betimlemiştir (Brend 2010, s.16, 18). Resmin üst kenarında gökyüzünden süzülen meleklerden üsttekiler ellerindeki kâseden nur saçarken, hemen altlarındaki dört meleğin ellerindeki tabak içinde ise yiyecek, kitap, tâc ve muhtemelen kaftan olduğunu düşündüğümüz kumaş ile Kirmânî'ye doğru uçarken gösterilmiştir. Buradaki ikonografiye baktığımızda, nakkaşın şairi yazdığı eserden dolayı yüceltmek amacıyla melekleri özellikle şaire kitap ve taç getirirken betimlemiştir (Resim 9).

Meleklerin iyilik yolunda insanlara yardımı hem âyet ve hadislerde hem de edebî eserlerde sıklıkla vurgulanmıştır. Zor durumda kalan insanın yardımına koşan melekler, en sık resimlenen konular arasında yer alır. Bunlardan biri ünlü İranlı şair Firdevsî'nin (ö. 1020-1025?),

³¹ London, Wellcome Institute Library, Persian Ms. 474, y. 18b-19a (Grabar, 2009, ss. 58-59).

³² Dinler tarihinde ilham kavramı, sıradan insanların duyularının ötesinde iradeleri dışında âni bir ruhi tesir altında kalması hâli olarak düşünülür. Terim olarak "Allah'ın, doğrudan veya melek aracılığıyla iyilik telkin eden bilgileri insanın kalbine ulaştırması" diye tanımlanabilir. Bilgi kaynaklarını kullanmadan insanın zihninde (kalbinde) âniden ortaya çıkması ilhamın esasını teşkil eder. Öte yandan eski Yunan'da bazı insanların tanrılardan ilham aldıkları, özellikle şairlerin bu yolla şiir yazdıkları, eski Ortadoğu'nun Ken'ân dininde de tanrıların ilhamına mazhar olmuş peygamberlerin bulunduğu kaynaklardan öğrenilmektedir (Yavuz, 2000, s. 98-100; Sinanoğlu, 2000, ss.100-101).

³³ TSMK, H. 2154, y. 20b

Resim 9: Meleklerin Hacı Kirmani'ye ilham vermesi, 1396, TSMK, H. 2154, y. 20b (Brend, 2010, s.16).

Resim 10: Melek Surûş'un Hüsrev Perviz'i kurtarması, *Firdevsî Şehnâmesi*, Tebriz, 1530-35, 1970.301.73, y. 708 b (<http://www.metmuseum.org/art/collection/search/452182>).

İran hükümdar ve kahramanlarının gerçek ve efsanevî hikâyelerinin anlatıldığı *Şehnâme* adlı eserinin, Tebriz'de 1530-35 yıllarına tarihlendirilen ve Safevî hükümdarı Şah Tahmasp'a (ö. 1576) sunulan kopyasında yer alır.³⁴ Burada melek Surûş, Bahram Çubin'den kaçan Hüsrev Perviz'in dar bir geçitte sıkışması ile Tanrı'ya dua etmesi sonucu, yardım elini uzatarak onu bu zor durumdan kurtarmıştır. Metinde meleğin beyaz bir ata bindiği ve üzerinde de yeşil bir elbise olduğu anlatılır.³⁵ Nakkaş da Surûş'u açık renkli bir at üzerinde yeşil renkli bir elbise ile betimleyerek metne sadık kalmıştır (Resim 10).

İyilik, doğruluk, koruma ve masumiyetin sembolü haline gelmiş melek tasvirleri, Divân şiirlerinin yer aldığı eserlerde, zaman zaman yaradılışından farklı olarak içki içip eğlenirken betimlenmiştir. Ünlü Fars şairi Hafız-ı Şirazî'nin (ö. 1390), 1531-33 yılları arasında Tebriz'de Safevî döneminde hazırlanmış bir *Divânı*'nında (Harvard University, Art Museums, Arthur M. Sackler Museum, 1988.460.3) yer alan resimde, sarhoşların eğlence meclisi canlandırılmıştır (Resim 11). Resmin üzerindeki beyitlerde³⁶ meleklerin meyhane kapısını çalarak, balçıktan kadeh yaptıkları, şairle hem dem olup, sarhoşçasına şarap içtikleri anlatılır (Şirazî, 1992, s. 130). Beklenmedik bir şekilde meyhanenin çatısında, ellerindeki kadehlerden içki içen melekler vardır. Resimde meleklerin bulunduğu kısmın hemen altında yer alan ve şair Hafız-ı Şirazî olduğu düşünülen kişi, kendinden geçmiş bir vaziyette uzanmıştır (Grabar, 2009, s. 92). Aslında burada şair beyitleriyle, dünyevî ve uhrevî sarhoşluk arasında bağlantı kuruyor.

³⁴ *Şah Tahmasp Şehnâmesi*, Tebriz, 1530-35, 1970.301.73, y. 708 b. (<http://www.metmuseum.org/art/collection/search/452182>)

³⁵ Firdevsî'nin metninde hikâye 48445- 48459. beyitler arasında geçer: "Ulu yaratıcı! Sen göklerden de yücesin; bu çaresizlik çıkmazında elimden tut...Birdenbire o dağdan bir gürültü kopuverdi, bir yoldan gelen kutlu Surûş görünürdü. Beyaz bir ata binmişti, üzerinde de yeşil elbise vardı. Hüsrev onu görünce cesaretlendi. Yaklaştı ve Hüsrev'in elini tuttu. Böylece Hüsrev'i kötülerin elinden, düşmanlarından kurtardı (Firdevsî, 2016, s. 1084).

³⁶ "Dün gece melekleri gördüm, meyhane kapısını çaldılar; Âdem'in balçığını yoğurdular, o balçıktan şarap kadehi yaptılar (1088).

Resim 11: Sarhoşların meclisi, *Hafız Divanı*, Harvard University, Art Museums, Arthur M. Sackler Museum, 1988.460.3 (Grabar, 2009, s. 92).

Meleklerin süslü başlıkları, taçları, takıları, elbiseleri üretildikleri merkezlerin ve nakkaşların üsluplarına göre şekil alırken kimi zaman da eserin konusunun geçtiği coğrafya, melek tasvirlerinde belirleyici olabiliyor. Örneğin, 14. yüzyıl şâirlerinden Erzurumlu Darir'in yazdığı, Sultan III. Murad (s. 1574-1595) döneminde hazırlanmaya başlanıp, oğlu Sultan III. Mehmed (1595-1603) zamanında tamamlanan, Hz. Muhammed'in hayatının anlatıldığı *Siyer-i Nebi* adlı eserin birinci cildinde (TSMK H. 1221, y. 214a) Hz. Muhammed'in doğacağı gece annesi Âmine'ye görünen olaylar betimlenmiş, resimde melekler yerle gök arasına ipek döşek sermişler, atlı ve kanatlı melekler doğuya, batıya ve Kâ'be'nin damına birer sancak dikmişlerdir (Tanındı, 1984, s. 53, 148). Burada Âmine'nin babasının evini tavaf eden at üzerindeki dört meleğin başında sarık tipi türban görülmektedir.

Şeytan Kelimesinin Kökeni, Yaradılışı, Görevleri ve Görünümü

Şeytan kelimesinin kökeni incelendiğinde, araştırmacılar kaynağı hakkında iki görüş bildirir. Bunlardan ilki “insan üstü varlık” anlamıyla İslam öncesi Arap kaynaklı olması, ikincisi ise “düşman” anlamıyla Yahudi kaynaklı olmasıdır (Furat, 1970, s. 491).

Kimi İslam bilginleri sözcüğün kökenindeki “uzak durmak” anlamına gelen “şatane” fiiline dayanarak bu deyim “Tanrının rahmetinden uzak olan” anlamına geldiğini ileri sürmüşlerdir. Bazıları da bu sözcüğün “yandı” anlamına gelen “şata” fiilinden türediğini ileri sürerek bunu, şeytanın ateşten yaratılmış olduğu düşüncesine bağlamışlardır (Hançerlioğlu, 1984, s. 582; Cebece, 1998, s. 190).

Yahudi kaynaklarında daha çok İbranice “düşman” anlamına gelen “haşatan” isminden türediği (And, 2007, s. 285), Batı dillerinde ise şeytanın “diabolos” isminden türediği belirtilir (Brodye, 1903, s. 521). Yunanca cin anlamına gelen “daimon” sözcüğü “demon” olarak değişmiş ve hem şeytanı hem de cini karşılamıştır (And, 2007, s. 288). Hristiyan din adamları tarafından kelimenin anlamı “suçlayıcı, iftiracı” olarak yorumlanmıştır (Podskalsky, 1991, s. 616). Genel olarak bakıldığında ise çeşitli mitolojilerde kötücül varlık olarak yer almakla birlikte Yahudi, Hristiyan ve İslam geleneğinde önemsenmiş ve “Tanrıya başkaldıran melek” anlamında kullanılmıştır.

Şeytan kelimesinin her kültürde farklı adlar alarak anılması da onun evrensel bir kavram olduğunu gösterir. Süryanice'deki adı “Azazil”, Arapça'daki adı “Haris” dir (Scognamillo-Arsalan, 1999, s. 64). Edebiyatta da iblis, hannas, vesvas gibi isimlerle anılan şeytan daha çok dinî, tasavvufî, ahlakî şiirlerde, siyer ve menkıbelerde kullanılmıştır (Onay, 1996, s. 463).

Metinlerde şeytanın yerine sıklıkla “iblis” kelimesi kullanılmaktadır. Bu iki kelime aynı anlamda olup, birbirlerinin yerine kullanılabilir gibi görünse de semantik ve anlam yönünden bazı farklılıklar vardır. İblis kelimesi “belese” ve “eblese” fiillerinden türemiş olup, “ümitsizlikten kaynaklanan üzüntü” anlamını taşımaktadır. Araştırmacılara göre iblis, Allah’ın rahmetinden umudunu kestiği için bu isimle adlandırılmıştır (Cebeci, 1998, s. 192). Kur’an-ı Kerim’de ise on bir yerde iblis ismi geçer. Onun Allah’a isyan ettiğini anlatan ayetlerin hepsinde şeytan “iblis” adıyla anılmıştır (Şeker, 1999, s. 8). Ayrıca Kur’an’da şeytan kimi kez “şeyatin” şeklinde çoğul kullanımasına rağmen, iblis hep tekil kullanılmıştır (And, 2007, s. 286). Bu açıdan konuya bakıldığında Hz. Âdem ile karşılaşan ve ona secde etmeyen şeytanın özel ismi iblistir. Şeytan ise o türün azdırıp saptırıcı olanlarına yani o cinsin bir türüne verilen isimdir (Scognamillo-Arslan, 1999, ss. 64-65).

Şeytanın yaradılışı ve soyu ve görünümü ile bilgileri araştırırken, Türk-İslam tasvir sanatına kaynaklık etmesi bakımından öncelikle Kur’an-ı Kerim ve peygamber hikâyelerinin anlatıldığı *Kıyas-ı Enbiyâ*lara bakılmıştır. Kuran-ı Kerim’de Araf Suresi’nin 12 ve Hicr suresinin 33. ayetlerinde şeytanın ateşten yaratıldığı belirtilmiştir. Âdem’e secde emredildiği zaman, şeytan ondan üstün olduğunu, çünkü insanın çamurdan, kendisinin ise ateşten yaratıldığını belirtip secde etmemiştir. Kur’an-ı Kerim’de fizikî görünümü ile ilgili kesin bilgiler olmamasına rağmen, Es Saffat suresinin 62-65. ayetlerinde şeytan, cehennemden çıkan zakkum ağacının meyvelerine benzetilmiştir.³⁷

Peygamber hikâyeleri ile ilgili eserlerde ise iblisin melek soyundan mı yoksa cin soyundan mı geldiği tartışmalıdır. 11. yüzyılda yaşadığı tahmin edilen Al Kısa’i, *Kıyas’ül Enbiya*’da şeytanın yaradılışını şöyle anlatır. “Allah’ın yarattığı ilk cin ruhu erkekti ve cehennemden ateşindendi. Adı Maridj’di. Sonra bunun dişisini yarattı. Bunun adı da Maridje idi. Bunlardan Djin adlı bir erkek çocuk oldu. Bütün cinler ondan kaynaklanıyordu ve iblis en son inenlerdendi (Thackston, 1992, s. 19; Timoni, 1856, s. 158).

Ünlü Arap tarihçisi Tâberî’nin (ö. 923), 10. yüzyılda kaleme aldığı, dünya tarihini anlattığı *“Milletler ve Hükümdarlar Tarihi”* adlı eserinde, İbn Abbas’ın bir rivayetine yer vermiştir. Buna göre, iblis meleklerin cin adını taşıyan uruğundandır. Bu cinler dumansız ateşten yaratılmışlardır. İblisin adı Haris idi. Cennetin hazinedarlarından ve muhafızlarındandı. Yeryüzünde yaşayan cinler kan akıtmaya başlayınca, Tanrı onlara karşı iblis komutasında meleklerden askerler gönderdi ve bunlar cinlerle savaşarak olayı bastırdılar. Tanrı gururlanan iblisi fark ederek meleklerden yeryüzünde bir halife yaratmak için toprak istedi (Ugan ve Temir, 1991, s. 105-106). Böylece Âdem’i yaratma süreci de bu olayla bağlanmıştır.

Kıyas-ı Enbiyâ’nın 14. yüzyılda yazılmış bir metninde ise Aleyhil-lane’den iki erkek bir dişi doğduğu, onlardan iki kız, onlardan da doksan erkek olduğu ve böylece iblisin doğduğu belirtilmiştir (Cemiloğlu, 1994, s. 125). Diğer bir yayında ise iblisin, dünyanın üç bölgesinde otuz yumurta çıkardığı, buradan da bir şeytan türü gılan, akarib ve kataarib gibilerin doğduğu belirtilmiştir (And, 2007, s. 288). Kur’an-ı Kerim’de geçen bazı ayetlerde iblisin de bir soyu olduğu belirtilmiştir. Araştırmacılar iblisin insanlar gibi üreyip çoğaldıklarını, yiyip içtiklerini, ancak bunları yapma şekillerinin farklı olduğunu aktarmışlardır (Cebeci, 1998, s. 249).

Yahudi Ansiklopedisi’ndeki “şeytan” maddesinde ise, şeytandan türeyen oğulları ve görevleri tanıtılmıştır. Buna göre “tır” kötülük getiriyor ve incitiyor, “Al-awar” sefahata teşvik ediyor, “sut” yalana teşvik ediyor, “dasim” karı ve kocanın arasına kin ve nefret sokuyor (Broyde, 1903, s. 521). Şeytanın “zalambur” adlı oğlunun ise çarşıda rekabeti körüklediği belirtilmiştir. Kur’an’da şeytan çeşitli ayetlere göre, sözünde durmaz, unutturmaya neden olur, insanların aralarını açır

37 Gerçekten biz Zakkum Ağacını kâfirler için ahirette bir azab yaptık. O bir ağaçtır ki cehennemden dibinden çıkar. Meyveleri çirkin şeytanların başları gibidir.

bozar, aldatır, peygamberlerin dilek ve isteklerine karışır, iletileri saptırır, cehenneme çeker, insanları yanlış yola saptırır, inanmayanlar üzerinde gücü vardır, dolap çevirir, Allah'a karşı değer bilmez, nankördür, buna karşın kutsal kitap indirmeye gücü yoktur. Allah'tan korkar ve insanlara karşı gücü yoktur (And, 2007, ss. 286-288).

İslam Tasvir Sanatında Şeytan Suretleri

Şeytan imgesi³⁸ ile ilgili neredeyse bütün kaynaklarda, şeytanın görünmez olduğu ve istediği zaman insan, hayvan ya da yaratık kılığına girebileceği belirtilmiştir. Örneğin Bizans sanatında şeytan, yılan ya da köpek, Habeşli ya da siyahî ve kem gözlü bir iftiracı olarak betimlenmiştir (Podskalsky, 1991, s. 616).

İslam tasvir sanatı örneklerine bakıldığında ise, şeytan birçok resimde insan suretinde gösterilmiştir. Nakkaşlar bu resimlerde, metinle bağlantılı olarak şeytanı yaşlı bir adam kılığında betimlerler.

Kur'an-ı Kerim'de cennetten kovulan iblis, Hicr suresinin 36. ayetinde Allah'tan süre isteyerek, insanları kıyamet gününe kadar azdıracağını söyler. Araf suresinin 19. ayetinde ise Hz. Âdem ile Hz. Havva cennetteki her nimetten yemesi, fakat bir ağaca yaklaşmalarını konusunda uyarılırlar. Onların cennetteki halini kıskanan iblis ise onları kandırarak yasaklanan ağaçtaki meyveden yemelerini sağlar.³⁹

Bu sahne batı sanatında sıklıkla tasvir edilmesine rağmen, doğu resminde çok örneği görülmez. En erken örneklerden biri, El Burunî'nin (ö. 1061?) yazdığı *El Asar-ı Bakiye* adlı eserin 14. yüzyılda hazırlanan resimli bir kopyasında (Edinburg Üniversitesi Kitaplığı, Arab MS. 161, y. 52 a.) yer alır. Minyatürde Hz. Âdem ile Hz. Havva'nın cennette meyveyi yedikleri an betimlenmiştir (Soucek, 1975, s. 103). Onların yanında, başında geleneksel Müslüman sarığı olan yaşlı adam, bir çift meyve sunar. Bazı araştırmacılara göre bu sahne ilk günahın Yahudi kaynaklarında geçen versiyonudur. İran mitolojisindeki kötü Tanrı Ahriman, yaşlı adam kılığında verilmiştir (Milstein ve Brosh, 1991, s. 25).

Resim 12: Hz. Âdem ile Hz. Havva'nın Şeytan Tarafından Kandırılması, *El Asar-ı Bakiye*, Edinburg Ü. Kitaplığı, Arab Ms. 161, y. 52 a (Soucek, 1975, s. 103).

Burada şeytan yaşlı bir adam kılığında betimlenmiştir. Meyveyi yiyen Hz. Âdem ile Hz. Havva şaşkındır ve çıplaktırlar (Resim 12).

Hz. Âdem'e secde sahnesinin farklı tasvir edildiği 17. yüzyıla ait bir *Mecalis'ül Uşşak*⁴⁰ kopyasında nakkaş, edep yerini elleriyle kapatmış çıplak bir şekilde yerde yatan Hz. Âdem'in etrafına ona secde eden dört meleği yerleştirirken, karşısına ise dizleri üstüne oturan siyahî renkte sakallı ve yaşlı bir adam kılığındaki şeytanı betimlemiştir. Metinlerde de geçtiği gibi burada şeytan başında sarığıyla yaşlı bir bilge gibi verilmiştir (Arnold, 1965, s. 16).

³⁸ Antikiteden Hristiyanlığa uzanan, özellikle Orta çağda şeytan imgesi ile ilgili birçok araştırma yayınlanmıştır. Bunların bir kısmı dinler tarihi bağlamında "şeytan" imgesine bakarken, bir kısmı da "şeytan" tasvirleri ve anlamları ile ilgilidir. Bu araştırmaların genel olarak değerlendirildiği yayınlar için ayrıntılı bilgi için Messadie, 1998; Russell, Şeytan, 1999; Russell, 1999.

³⁹ "İkisini de aldatarak onları mevkilerinden düşürdü. Ağacın meyvesini tattıkları zaman, ayıp yerleri kendilerine açılıverdi. Onlar da cennet yapraklarından üst üste koymakla örtünmeye başladılar" (Araf 22. ayet).

⁴⁰ 16. yüzyılda, son Timurlu Sultanı Hüseyin Baykara'nın Herat'taki sarayında kaleme alınan *Mecalis-ül Uşşak* adlı eserde yetmiş altı ünlü kişi hakkında öyküler ve ilahi aşk anlatılmıştır. Eserin resimli kopyaları için Lale Uluç, *Türkmen Valiler Şirazlı Ustalar Osmanlı Okurlar, XVI. Yüzyıl Şiraz El Yazmaları*, İstanbul, 2006.

Resim 13: Meleklerin Cennette Hz. Âdem ile Hz. Havva'ya Hizmeti, *Falname*, Vever Collection (Lowry-Nemazee, 1988, s. 127).

Resim 14: Hz. Âdem ile Hz. Havva'nın Cennetten Kovulması, *Falname*, Arthur M. Sackler Gallery, Washington D.C., s1986, y.251a (Farhad ve Bağcı, 2009, s. 98).

Bir diğer örnek ise, 16. yüzyılda, Kazvin'de hazırlandığı düşünülen bir *Falname* (Arthur M. Sackler Gallery, S1986.254)⁴¹ kopyasında bulunur (Resim 13) (Lowry ve Nemazee, 1998, s. 126). Hz. Âdem ile Hz. Havva kompozisyonun ortasında ikisinin de başı haleli olarak, süslü bir taht üzerinde verilmiştir. Üstlerinde, ellerindeki tasta nur yağdıran iki melek görülür. Etraftaki meleklerden bazıları secde etmekteyken bazıları da hizmet etmektedir. Resmin sol üst köşesinde, tepenin gerisinde yaşlı ve sakallı bir adam kılığında betimlenen şeytanın ifadesi üzgün verilmiştir. Uzaktan onları izlemektedir. Cennetin dışında olduğu özellikle vurgulanmıştır. Başında sarık bulunur, ten rengi koyu, boynunda da yukarı doğru uzanan bir bağ görülür.⁴²

Kazvin'de 1550 sonları 1560 başlarına atfedilen ve bugün resimleri ve metin yaprakları çeşitli müzelere dağılmış bir *Falname* nüshasında⁴³ ise (Resim 14) kompozisyonun merkezinde Hz. Âdem bir ejderhanın üzerinde Havva ise tavus kuşunun üzerinde oturmuşlardır. Başlarında alevli hale görülür. Olayı sol köşede izleyen şeytan, sakallı bir ihtiyar kılığında koyu tenli ve sarıklı, boynundaki tasmasıyla birlikte verilmiştir. Bir eli ağzında, bir eli ile onları gösterirken tasvir edilmiştir. Şeytanın üzerinde adı yazar (Lowry ve Nemazee, 1998, s. 128).

Yaşlı erkek kılığında gösterilen şeytana bir diğer örnek, *Kıyas-ı Enbiya'nın* TSMK H. 1225, y.27a'da bulunan Salih Peygamber ve devesi hikayesinde görülür.⁴⁴ Kur'an'da Salih peygamber ve devesi Araf suresinin 73-78. ayetlerinde geçer. Semud kavmine gönderilen peygambere inananmayanlar bir mucize isteyince kayadan dişi bir deve yaratır. Ancak inananmayanlar bu deveyi öldürürler.

⁴¹ Resimli *Falname* kopyaları için Farhad - Bağcı, 2009.

⁴² Şeytan tasvirlerinin çoğunda rastlayacağımız, onun yukarı asılıymış gibi algılanmasını sağlayan bu betim, Kur'an-ı Kerim'deki Yasin suresinin 36. ayetiyle açıklanabilir. "Çünkü biz o kâfirlerin boyunlarına bağlar geçirmişiz ki, bunlar çenelerine dayanmıştır da başları yukarı kalkık bulunuyorlar, artık hak tarafına başlarını çevirip de boyun eğmezler".

⁴³ Arthur M. Sackler Gallery, S 1986.251a

⁴⁴ "Nihayet o devenin ayaklarını keserek öldürdüler" (Hud 65. ayet); "İşte bu Allah'ın emriyle kayadan çıkardığım dişi bir deve, su içme işi bir gün onun bir gün sizin, sakın ona bir fenalıkla dokunmayın derken o deveyi kestiler" (Es-Suara 155-157. ayetler).

Resim 15: Salih Peygamberin Devesi ile Şeytan, *Kısas-ı Enbiya*, TSMK H. 1225, y. 27a (Milstein vd., 1999, r. 34)

olması ile ilgili emir gelmesi anlatılır (Fuzulî, 2003, s. 37-39) *Kısas-ı Enbiya*, *Hadikatü's Süeda*, *Milletler ve Hükümdarlar Tarihi*, Kara Davudzade Mehmed Efendi'nin (ö. 1541) *Delail-i Hayrat Şerhi*⁴⁶ adlı eserlere bakıldığında resimlerin metinle ilişkilendirilmesi açısından birçok ayrıntı bulunmuştur.

Kısas-ı Enbiya'ların varyantlarında putların kırılması ve cezanın verilmesine kadar olan bölüm Kur'an ile benzer anlatılmıştır. Ayrıntular ateşin yakılması ve mancınığın yapılması ile ilgili olan kısımda ortaya çıkar. Nemrut ve halkı İbrahim'i yakmak için görüş birliğine varınca İbrahim'i yüksek bir evde tutsak koyarlar.⁴⁷ Bir ay boyunca odun toplarlar. Kadınlardan biri İbrahim'in yakılması için odunlarını vereceğini söyler. Odunlar istedikleri düzeye gelince ateş yakarlar. İbrahim'i yüksek yapının üzerine çıkarıp bağlarlar, şeytanın işaretiyle mancınık kurulur ve İbrahim'i ateşe atarlar (Duru, 1997, ss. 41-42). Kara Davud'un kaleme aldığı *Delail-i Hayrat Şerhi*'nde ise mancınığı ilk şeytanın yaptığı anlatılır. İbrahim üzerine oturtulur. Mancınık boşalmayınca şeytan, bir kadınla bir erkeğin mancınığın yanında zina etmesini söyler. Bu olay gerçekleşince mancınık boşalır (Kara Davud, 1976, s. 858). Paris'te bulunan kopyada Nemrut, yine balkondan izlerken tasvir edilmiştir. Şeytan ise kalabalığın arasında, metinde belirtildiği gibi sakallı yaşlı bir bilge kılığındadır. İbrahim peygamber ateşin içinde bir melek ile oturmaktadır (Resim 16). *Tâberî'nin Tarihinde* (1991, s.326) İbrahim'in yanında oturan meleğin Tanrı tarafından gönderilmiş "gölgeler meleği" olduğu belirtilir.

⁴⁵ Hz. İbrahim'in Ateşe Atılması Kur'an'da Enbiya suresinin 57-70. ayetleri arasında geçer. Nemrud'un halkı bayram yerine gittikten sonra, İbrahim Peygamber onların putlarını kırar. Halk geri dönüp putların kırıldığını görünce İbrahim Peygamberi Nemrud'un karşısına çıkarırlar. Verdiği cevaplara sinirlenen kavim İbrahim'i ateşe atarak cezalandırır ancak Tanrı ateşe serin olmasını buyurur ve böylece İbrahim peygamber yanmaz

⁴⁶ Karadavudzade Mehmet Efendi, Kânunî Sultan Süleymân devrinde yetişen Osmanlı âlimlerinden biridir. Halk arasındaki ismi Kara Dâvûd'tur. Doğum târihi bilinmemektedir. Eserinde Hz. Muhammed ve diğer peygamberlerin menkıbeleri ile ahlak konularına değinmiştir (Ayrıntılı bilgi için Arpağuş, 2001, s. 359)

⁴⁷ *Kısas-ı Enbiya*'da zaten var olan bir binadan söz edilirken Taberî'de, Nemrud'un İbrahim'in yanıp yanmadığını anlamak için yüksek bir saray inşa ettirmesi belirtilmiştir. Resimlerde bu yüksek bina hep gösterilmiştir.

Resim 16: Hz. İbrahim'in Ateşe Atılması, *Hadikatü's Süeda*, PBN 1088, y. 17a (And, 2007, s. 158)

Resim 17: Hz. Zekeriya'nın Şehit Edilmesi, *Hadikatü's Süeda*, KMM, 101, y. 49a (Bağcı, 2003, s. 121).

Yaşlı adam suretine bir diğer örnek, Bağdat'ta 1604 tarihinde hazırlanan bir *Hadikatü's Süeda*'da nüshasında (KMM, 101, y. 49a) bulunan, Zekeriya'nın şehit edilmesi hikâyesinde yer alır. Metinde, hükümdarın evlenmek için Zekeriya'nın oğlu Yahya'ya danışması, Yahya'nın reddetmesi üzerine kızın annesinin Yahya'ya kin tutması, sonunda hükümdarı kandırıp Yahya'yı öldürtmesi anlatılır. Bu olay sonunda Zekeriya'nın gazabından korkan hükümdar peşine adam takar. Hikâyede Zekeriya, haberi alınca sığınacak bir yer arar ve yüksekçe bir ağacın kovuğuna sığınır. Ancak şeytan Zekeriya'nın elbisesinin ucunu çekip dışarıda bırakır. Zekeriya'yı kovalayanlar geldiğinde şeytan bir ihtiyar kılığında girer ve soranlara Zekeriya'nın elbisesinin ucunu gösterir. Adamlar Zekeriya'yı çıkarmak isteyince şeytan, “eğer niyetiniz onu öldürmekse bu işi ağacın içinde yapmak daha hayırlıdır” deyip onlara yol gösterir, böylece Zekeriya şehit edilir (Fuzulî, 2003, ss. 83-89). Nakkaş şeytanı metinde bahsedildiği gibi Zekeriya'nın eteğini tutan yaşlı bir adam kılığında betimlemiştir (Resim 17).

Benzer bir sahne de Hz. Muhammed'in Ebubekir ile Kureyşliler'den korunmak için mağaraya saklanması hikayesinde geçer. Yaşlı bir adam kılığındaki şeytan, Kureyşliler'e Hz. Muhammed'in yerini göstermektedir. *Kur'an-ı Kerim*'de hikâye, Tevbe suresinin 40. ayetinde anlatılmaktadır.⁴⁸ *Siyer-i Nebi* adlı eserin, 1594-95 tarihli üçüncü cildindeki resimlerden birinde (NYPL Spencer Collection, Turk ms.3, y. 303 a.), sağda önünde ağaç olan Serv dağındaki mağara tasvir edilmiş, solda ise geri planda Kureyşli askerler ve onlara mağaranın yerini gösteren ihtiyar bir adam kılığındaki şeytan görülmektedir (Schimitz, 1992, s. 259) (Resim 18).

Aynı el yazmasında “Muhammed'in şeytanla konuşması” sahnesinde (TSMK, H. 1223, y. 108a), Hz. Muhammed caminin içinde vaaz kürsüsünde oturmaktadır. Karşısında oturan şeytan

⁴⁸ “Eğer siz Peygambere yardım etmezseniz, Allah vaktiyle ona yardım ettiği gibi yine eder. Hani Mekke kâfirleri onu Mekke'den çıkardıklarında (Peygamberin arkadaşı) Hz. Ebu Bekir ile Serv Dağı'nda mağaradaydılar”.

Resim 18: Şeytan'ın Kureyşli askerlere Hz. Muhammed ile Ebu Bekir'in gizlendiği mağarayı göstermesi, *Siyer-i Nebi*, TSMK H. 1223, y. 108a (<https://digitalcollections.nypl.org/items/510d47da-619c-a3d9-e040-e00a18064a99>).

Resim 19: Hükümdar Mardas'ın Ölümü, *Firdevsî, Şehnâme*, 1522 (Welch, 1979, s. 55).

kara tenli bir insandır ve vücudunu ve başını örten kara bir giysiye sahiptir. Başının arkasından çıkan aynı boyun bağı burada da görülür. Etrafındakiler şaşkınlıkla olayı izlemektedirler.

Edebî metinlerde de şeytan hikâyeleri sıklıkla geçmektedir. Bunlardan en çok tekrarlanana ise *Firdevsî Şehnâmesi*'nden bir konudur. Hükümdar Mardas'ın Ölümü hikâyesinde, Mardas güçlü ve adaletli bir hükümdardır. Oğlu Dahhak ise hırslı bir gençtir. Bir gün şeytanın kandırması sonucu, babasına şeytanla birlikte bir tuzak kurarlar. Her gece ibadet için bahçesine çıkan hükümdara, şeytan bir kuyu kazar ve Mardas içine düşüp ölür (Firdevsî, 1994, ss. 90-96) Bu hikâye 1530-35 tarihli Şah Tahmasp *Şehname*'sinde canlandırılmıştır (Welch, 1979, s. 54-55). Hükümdarın sarayı ve bahçesi arka planda yer alır. Hükümdarın düştüğü kuyu ise metnin altındadır. Kuyunun başında durup içine bakan figür muhtemelen Dahhak'tır. Şeytan ise sol tarafta ağacın önüne sinmiş vaziyette sakallı, yaşlı ve çirkin bir adam olarak tasvir edilmiştir (Resim 19).

Bir diğer yaşlı şeytan tasviri, Şirazlı ünlü şair ve İslam âlimi Sadî'nin (ö. 1292) *Bostan* adlı eserinin Gülistan Sarayı Müzesi'ndeki bir kopyasında (Gülistan Müzesi No. 2174) bulunur (Rajabi, 2011, s. 131). Rahip Barsisa'nın darağacında asılırken şeytanın onu son kez kandırarak kendisine secde etmeye zorlaması⁴⁹ sahnesinde görülür (Resim 20).

Şeytanın çirkin insan kılığında verildiği örnek, *Kısas-ı Enbiyâ*'nın resimli kopyalarında bulunur.⁵⁰ Kısayı'nın metninde iblisin cennetin kapısından girebilmek için yılan ve tavus kuşu ile iş birliği yaptığı belirtilir. Yılanın ağzına giren iblisi, tavus kuşu cennete sokar. Nişapuri'nin yazdığı

⁴⁹ Hikâye Mevlana'nın Mecâlis-i Seb'a adlı eserinde de geçer. Metne göre, şeytanı kendisine dost edinen Barsisa, ona uyararak iyileştirisin diye getirdikleri padişahın kızını hamile bırakır. Daha sonra kızın ölümüne neden olan Barsisa yüce bir darağacının dibine getirilerek boynuna ip takılır. O anda şeytan insan kılığında kendisine, bana secde edersen seni kurtarıyorum der. Barsisa'da bunu boynunda ipe nasıl yapacağını sorduğunda, şeytan secde niyetiyle başıyla işaret etmesini söyleyince ip boynunu daha da sıkır (Ayrıntılı bilgi için Durmuş, 2016, ss. 1011-1048).

⁵⁰ Topkapı Sarayı'ndaki resimli *Kısas-ı Enbiyâ* kopyaları için ayrıntılı bilgi için; Bağcı, 1978.

Resim 20: Rahip Barsisa'nın şeytan ile son kez konuşması, Sadi, *Külliyat*, TGM, No. 2174, (Rajabi, 2011, s. 131).

Resim 21: Kâbil'in Hâbil'i Öldürmesi, *Falname*, TSMK, H. 1703 (And, 2007, s. 99).

Kıyas-ı Enbiya'da ise yılan ve tavus kuşu şeytanın suç ortağı olarak verilmiştir (Brosh-Milstein, 1991, s. 26). TSMK'daki örnekte (TSMK, R. 1536, y. 16b.), sayfanın sol tarafında Hz. Âdem ile Hz. Havva diz çökmüş vaziyette, işledikleri günahın ötürü çıplaklıklarının farkına vardıklarından belden aşağısı yapraklarla örtülü olarak betimlenmişlerdir. Önlerinde yılan, yanlarında ise tavus kuşu bulunur. Âdem'in başında hale varken Havva'nın başında ise Âdem'i meyveyi yemeye ikna etmesinden dolayı suçlu olduğundan hale yoktur. Cennet kapısı üzerindeki Cebrail onları izlemektedir. Cennet kapısı bu kez simgesel olarak verilmiştir. Sağ alt köşede şeytan, boynundaki bağı, farklı başlığı ve çirkin görünümüyle insan biçiminde tasvir edilmiştir. Başka bir *Kıyas-ı Enbiyâ* kopyasında (TSMK B. 250, y. 36a) ise kompozisyonun merkezinde ejder, yılan ve tavus kuşu birlikte verilmiş, Hz. Âdem ile Hz. Havva aynı ikonografik şema tekrarlanarak kapıya yürürken betimlenmiştir. Arkalarında ise belinde kılıç taşıyan cennet bekçisi görülür. Burada bekçi, melek gibi değil de asker gibi betimlenmiştir. Sağ üst tepe ardından bakan insan figürü şeytandır. Yüzü tahrip edilmiştir (Brosh ve Milstein, 1991, s. 28).

Şeytanın çirkin kara yüzlü bir insan suretinde gösterildiği bir diğer örnek TSMK H. 1703'deki *Falname* kopyasında Kâbil'in Hâbil'i Öldürmesi hikâyesinin resminde görülür.⁵¹ Şeytan sol üst köşede tepenin gerisinde bahsedildiği gibi betimlenmiştir (And, 2007, s. 99) (Resim 21).

Şeytanın insan suretinde gösteren bir diğer konu, Hz. İbrahim'in oğlunu kurban etmesidir. Kur'an'da Es-Saffat suresinin 100-107. ayetlerinde anlatılmaktadır. İbrahim Peygamber bir

⁵¹ Kur'an'da El Maide suresinin 27-31. ayetlerinde geçer. Âdem'in iki oğlu olan Kâbil ve Hâbil Allah rızasını kazanmak için kurban keserler. Hâbil'in kurbanı kabul edilir. Ancak Kâbil'inki kabul edilmez. Kurbanı kabul olmayan Kâbil kardeşine onu öldüreceğini söyler ve sonunda da öldürür. Cesedini yerde bırakır. Bu sırada Tanrı bir karga gönderir. Karga ölü kardeşinin cesedini nasıl örteceğini göstermek için yeri eşeleyince Kâbil pişman olur. Bu hikâye Al Rabghuzi'nin yazdığı *Kıyas-ı Enbiyâ*'da ise şöyle geçer. "Hâbil hayvancılıkla uğraşıyordu. Kâbil ise tarımcılıkla uğraşıyordu. Tanrıya biri kurban diğeri buğday sundu. Hâbil'inki kabul edildi, Kâbil'inki ise edilmedi. Bu sırada iblis Kâbil'i kandırarak, Hâbil'in halife olacağını, onun ise olamayacağını söyledi. Öfkelenen Kâbil Hâbil'i öldürmeye karar verdi. Kâbil Hâbil'i öldürmek için uğradığında şeytan koyu tenli bir adam suretinde olayı izliyordu. Kâbil bir kuş tutarak, onu taşla vurarak öldürmesini öğrendi. Sonra da gidip kardeşini taşla öldürdü (Rabghuzi, 1995, s. 32.)

Resim 22: Hz. İbrahim'in Oğlunu Kurban Etmesi, *Hadikatü's Süeda*, PBN, supp Turc. 1088, y. 20a (And, 2007, s. 153).

Resim 23: Meleklerin Hz. Adem'e Secdesi, *Külliyyat-ı Tarih*, TSMK B. 282, y. 16a (İnal, 1995, s. 119).

oğul isteyince Tanrı verir. Çocuk büyüyünce rüyasında onu boğazladığını görür. Oğluna bunu anlattığında çocuk karşı gelmez. Tam kurban edecekken melek bir kurban indirir.⁵² Bir diğer *Hadikatü's-Süeda* kopyasındaki (PBN 1088, y. 20a) sahne ise kalabalıktır (Resim 22). İbrahim Peygamber ve oğlu İsmail başı haleli olarak sahnenin merkezindedir. İbrahim diz çökmüş olan oğlu İsmail'in boğazına bıçağı dayamış, o sırada gelen iki melek de ellerindeki kurbanları ona uzatmış biçimde betimlenmiştir. Burada farklı olarak koç gökyüzünden inmemiştir. Arkadaki üç melek hizmet halinde gösterilmiştir. İki figür ise tepenin gerisinden olayı izlemektedir. Şeytan sol üst köşede çok çirkin bir insan olarak tasvir edilmiş, farklılığı başlığı, teni ve tasması ile vurgulanmıştır.

Şeytanın yaratılışına uygun olarak, melek suretlerindeki gibi kanatlı gösterildiği örnekler ise cennet sahneleriyle sınırlı kalmıştır. Bunlardan Âdem'e secde sahnesinde, Allah'ın buyruğuna uymayıp secde etmeyen olduğunda, boynuzlu, kapkara ve kanatlı olarak betimlenmiştir.

Meleklerin Âdem'e secdesi, Kur'an-ı Kerim'de Bakara suresinin 34. ve Araf suresinin 11. ayetinde geçer. Meleklerden Âdem'e hürmet olarak secde edilmesi isteniyor ve bütün melekler secde ederken sadece iblis etmiyor.⁵³ Taberî'de ise, "Tanrının göklerdeki başka meleklerle değil de özellikle iblis ile beraber bulunan meleklerle "Âdem'e secde ediniz" diye buyurması üzerine iblisten başka bütün melekler secde ediyor, o ise hem yaşça büyük olmasını, hem de yaratılış bakımından ondan daha üstün olmasını öne sürerek secde etmeye yanaşmıyor" şeklinde anlatılmıştır (Taberî, 1991, s. 110).

Bu konuyla ilgili erken örneklerden biri, Timurîlular döneminin ünlü tarihçi ve coğrafyacılardan olan Hafız-ı Ebru'nun (ö. 1430) kaleme aldığı *Külliyyat-ı Tarih* adlı eserin 1425-26 yılında tamamlanmış resimli bir kopyasında (TSMK B. 282, y. 16a) bulunur (Resim 23). Resimde olayın geçtiği yer cennettir. Hz. Âdem kompozisyonun sağ üst köşesinde, süslü bir taht üzerinde ve ayakta durmaktadır. Üzerinde mavi kaftan, başında da tacı bulunur. Bu şeklide resmedilmesinin nedeni kaynaklarda onun halife olarak geçmesidir.⁵⁴ Hz. Âdem bir eliyle melekleri gösterirken diğer eliyle de şeytani işaret eder.

⁵² Şeytan bu olayda yaşlı bir adam kılığındadır. Önce İbrahim'in karısı Hacer'i kandırmaya çalışır. Başaramayınca İbrahim'in yoluna çıkar. Rüyasında gördüğünün şeytanın işi olduğunu, oğlunu öldürmemesini söyler. İbrahim'i de kandıramayınca son olarak İsmail'e gelir. İsmail, Tanrı'nın buyruğuna karşı gelmeyeceğini söylemesi üzerine olayı uzaktan izler (Fuzulî, 1990, ss. 27-30; Taberî, 1991, ss. 375-380). Buradaki diğer önemli nokta ise İsmail'in babasından ellerini bağlamasını istemesidir. Örneklerde hep elleri bağlı vaziyette tasvir edilmiştir.

⁵³ "Meleklerle Âdem'e secde edin demiştik de bütün melekler secde etmişlerdi. Ancak iblis secde etmekten yüz çevirdi ve kâfirlerden oldu" (Bakara 34. ayet) "Gerçekten ilk defa sizi yaratık, sonra size şekil verdik, sonra da meleklerle Âdem'e secde edin dedik. İblis'ten başka bütün melekler secde ettiler, iblis secde edicilerden olmadı" (Araf 11. ayet).

⁵⁴ "Rabbin meleklerle "ben yeryüzünde hükümlerimi yerine getirecek bir halife yaratacağım" dedi" (Bakara 30. ayet).

Sayfanın ortasında her biri taçlı ve kaftanlı dört melek Âdem'e secde ederken gösterilmiştir. Sayfanın sol köşesinde, dalları ortalara kadar uzanan yeşil yapraklı ağacın önünde iblis ayakta, boynuzlu, kanatlı, kuyruklu, tüylü, kara bir melek olarak betimlenmiştir. O da parmağıyla işaret etmektedir. Âdem'in, meleklerin ve iblisin üzerinde isimleri yazmaktadır. Bu olaydan sonra iblis secde etmediği için cennetten kovulmuştur.⁵⁵ Bazı araştırmacılar, iblisin bu kovulmadan sonra, utancından karardığını belirtirler (Timoni, 1856, s. 163).

Oysa Tahran Gülistan Müzesi'nde yer alan ünlü İranlı tarihçi Hândmîr'in (ö.1535-36) *Habib'üs-Siyer* adlı eserinin 16. yüzyıla ait bir kopyasında,⁵⁶ şeytan da tıpkı melekler gibi tasvir edilmiş, nakkaş farklı olarak onu Âdem'in karşısında secde etmeden, yüzü Âdem'e dönük, ancak, ten rengi kara ve boğazında bağ ile tasvir etmiştir (Resim 24).

Kur'an'da Araf suresinin 19. ayetinde Âdem'e eşiyile birlikte cennete yerleşmesi, diledikleri nimetlerden yemeleri buyurulmuştur.

Kur'an'da Araf suresinin 22-24. ayetlerinde, Tanrı'nın onları yasak edileni yaptıklarından dolayı cezalandırıp cennetten çıkararak yeryüzünde yaşamaya mahkûm ettiği anlatılır.

Hadikatü's-Süeda metninde ise hikâye Kur'an'daki gibi anlatılmıştır. Ancak cennetten kovulan iblisin cennete nasıl girdiği konusu ayrıntılı olarak anlatılmış, böylece minyatürlerle metin arasındaki ilişkiyi açıklamıştır. Metne göre iblis cennete yılan ve tavus kuşunu araya koyarak girmiştir.⁵⁷

Taberî'de şeytanın cennete girişi ile ilgili benzer hikâye anlatılır. Yalnız burada iblisin cennete yılanın ağzında girdiği belirtilmiş, sonra yılanın ağzından çıkarak Âdem'e gözükmüş ve önce Havva'yı, sonra da Âdem'i kandırdığı anlatılmıştır.⁵⁸ Bütün bu metinler, nakkaşların şeytan tasvirlerinde kılavuz olmuştur. Bu konuyla ilgili sahneler *Hadikatü's-Süeda*'nın resimli kopyalarında sıklıkla betimlenmiştir. Bunlar Süleymaniye Kütüphanesi (F.4321, y.9a) Türk İslam Eserleri Müzesi (T. 2967, y. 80) (Resim 25), British Museum (Or. 7301, y. 7b.) ve Paris Bibliotheque Nationale'deki (Sup. Turc., 1088, y. 9b) elyazmalarının içinde yer alır. SK, BM ve TİEM'deki minyatürler çok küçük farklarla birbirinden ayrılırlar. Kompozisyonun merkezindeki başları haleli Hz. Âdem ile Hz. Havva, metinde belirtildiği gibi incir yapraklarından oluşan etekleriyle çıplak olarak, cennet kapısından çıkarken gösterilmiştir. İblis ise sahnenin sol alt köşesinde, sanki cennetin dışına

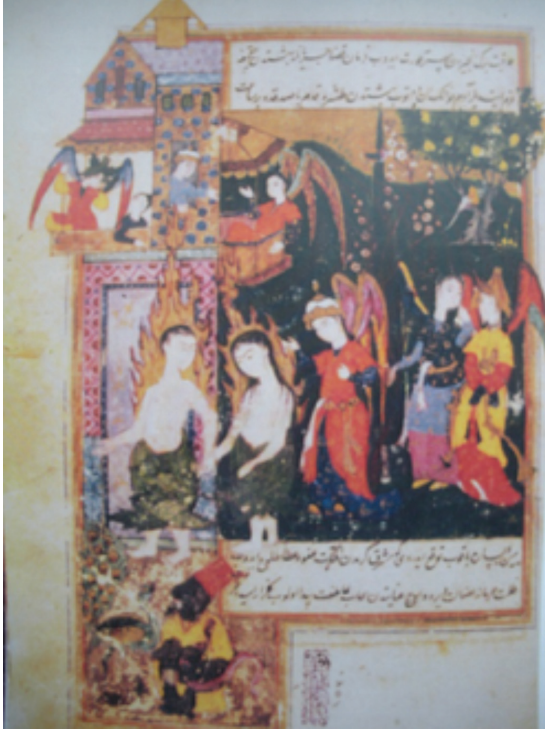
Resim 24: Meleklerin Hz. Adem'e Secdesi, *Habib'üs-Siyer*, TGM, No. 2237 (Rajabi, 2011, s. 187).

⁵⁵ Araf Suresi 13. ayette, secde etmeyen iblise Tanrı "hemen in oradan (cennetten), sana cennette kibirlenmek gerekmez. Haydi çık, çünkü sen hor ve bayağı kimselerdensin" diyerek cennetten kovmuştur

⁵⁶ Tahran Gülistan Kütüphanesi, No. 2237 (Rajabi, 2011, s. 187)

⁵⁷ "Ancak iblis bunu öğrenince Âdem'i kışkandı ve yılanla tavusu araya koyup cennete girmeye muvaffak oldu" Rivayet ederler ki Âdem yasak edilen ağacın yemişini yedikten sonra yeryüzüne idbar tozları doldu ve başından izzet ağacı düşüp keramet libası vücudundan sıyrılarak hâli başkalaştı. İstraba düşüp, şaşkınlığa uğradı. Avrat yerleri açık kaldığından hallerine bakıp utandılar... Nihayet, incir yaprağıyla edep yerlerini örtüp Tanrı'nın kaza fermanı ile cennetten dışarı ayak attı" (Fuzuli, 2003, ss. 8-9).

⁵⁸ Taberî'de yılanın cennete girerken tüylü ve dört ayaklı olduğu, ancak işlediği suçtan dolayı tüysüz, çıplak ve karnı üzerinde sürünerek yürüyen bir hayvan olarak çıktığı belirtilmiştir (Taberî, 1991, s. 136-137).

Resim 25: Hz. Âdem ile Hz. Havva'nın Cennetten Kovulması, (*Hadikatü's Süeda*, TİEM, T. 1967, y. 80).

Resim 26: KHZ. İbrahim'in Ateşe Atılması, *Zübdetü't Tevarih*, TİEM 1973, y. 266a, (And, 2007, s. 151).

itilmiş gibi yılan ve tavus kuşu ile birlikte verilmiştir. Şeytan kara ve kuru başında kırmızı bir başlıkla verilmiştir. TİEM'deki şeytan görülmekle beraber, SK'deki şeytan tasviri tahrip edilmiştir.

Şeytanın yaratık olarak tasvir edildiği resimlerde metin resim ilişkisi kuvvetlidir. *Zübdetü't Tevarih'* in bir nüshasında yer alan resimde (TİEM 1973, y. 266a) üstte Hz. İbrahim'in oğlunu kurban etmesi sahnesi, altta ise Hz. İbrahim'in ateşe atılması sahnesi canlandırılmıştır (Resim 26). İbrahim Peygamber ateşin içinde oturmaktadır. Metinlerde geçen yüksek binanın balkonundan bakan Nemrud, yanda mancınık ve altta halktan biriyle konuşan kara bir yaratık biçiminde gösterilen şeytan görülür (Renda, 1969, s. 65).

Şeytanın, kara tenli, boynuzlu ve tüylü bir yaratık olarak betimlendiği örneklerden biri, TSMK 1321 numaraya kayıtlı *Zübdet'üt Tevarih* kopyasında bulunur. Üstte Hz. Zekeriya şehit edilirken altta ise meleklerin, Hz. Yahya'yı cennet sütüyle beslenmesi için göğe çıkarması tasvir edilmiştir (And, 2007, s. 182). Merkezde yer alan ağaç, iki yanda testereyle ağacı kesen askerler ve tepenin gerisinden olayı izleyen atlılar kalıp olarak tekrarlanmıştır.

Sonuç

El yazmalarındaki metinler yaşayan varlıklar gibidir. Her dönemde, aynı eser kopya edilse bile, kâtip tarafından metne bir şeyler eklenmiş ya da çıkarılmış olabilir. Bu çözümlemeyi yapabilmek için dönemin siyasî, dinî ve kültürel olaylarını bilmek gerekir. Ancak bu şekilde tam anlamıyla bir ikonografik çalışma yapılabilir.

Melek ya da şeytan konusu çok sayıda yazmada, çok farklı bağlamlar içinde üretilmiş olduğundan, bu araştırmada yer alan resimler, fikir vermek amacıyla sadece birer temsilci gibi seçilerek metin-resim ilişkisi ile birlikte irdelenmiştir.

İslam tasvir sanatında görülen melek ve şeytan suretlerinin görüldüğü örnekleri gruplandırırken, nakkaşın bu suretleri yaparken hangi metinlerden ve kalıplardan yararlandığı açıkça göze çarpar. Farklı eserlerdeki melek ve şeytan ile ilgili konuları saptandığında nakkaşın geleneksel şemaya bağlı kalarak çoğunlukla aynı konuları resimlendirmek üzere seçtiği görülür.

İslam tasvir sanatındaki melek suretleri, başta Kur'an-ı Kerim olmak üzere, hadis kitapları, resimlerin yer aldığı eserlerin metinleri ve eserin konusunun geçtiği coğrafya ve eserlerin hazırlandığı coğrafyanın görsel kültüründen etkilenilerek oluşturulmuştur. Örneğin *Siyer-i Nebî*'de Hz. Muhammed dönemi anlatıldığı için, nakkaş tarafından meleklerin başlarına sarık konmuştur.

Meleğin, metinlerden edindiğimiz bilgilere dayanarak, nurdan yaratılışı, insanüstü güçlerinin bulunması, kanatlarından dolayı güçlü ve uçmalarından dolayı hızlı olmaları, on binlerce olduklarının vurgulanması, yeryüzünde görevlendirildiklerinde insan şekline girip konuşabilmeleri, Allah'ın emrinde, insanın koruyucusu olmaları, görevlerine göre bazen insan, bazen hayvan biçimine girmeleri, nakkaşların hazırladıkları eserlerdeki görselleri biçimlendirmelerinde etkili olmuştur. Melekler, çoğu zaman dinî hikayelerin içinde konuyla bağlantılı, ama şeytandan farklı olarak, göksel dünyada iyiliğin sembolü oldukları için koruyucu ya da dekoratif amaçlı olarak da metinden bağımsız şekilde yapraklarda betimlenmişlerdir. Kanat sayısı, renkleri, büyüklükleri, biçimleri görsel kalıplar oluşturularak, Türk-İslam coğrafyalarında yüzyıllar boyunca tekrarlanmıştır.

Kimi zaman genel melek tasvirleriyle, kimi zaman Cebrail, İsrail, Mikail, Rıdvan, Azrail gibi özel isimleriyle canlandırılan meleklerde, genel şemaya bağlı kalınmış özellikle *Acaib'ül-Mahlukat*, gibi ansiklopedik eserlerde ya da *Miracnâme* gibi eserlerde meleklerin şekilleri ile ayrıntılı bilgilerin yer alması, nakkaşların işini kolaylaştırmıştır.

Takdim sayfalarında hazırlanan el yazmasının hamisini, bazen yazarı ya da resimleyeni kutsamak için, metnin içindeki resimlerde konuyu açıklamak için, kimi zamanda metinden bağımsız olarak dekoratif amaçlı yapılan melek suretleri, sürekli aynı kalıbın tekrarlanmasını sağlamıştır. Konuya göre bazen, kompozisyonun önünde yer alsın da çoğunlukla onun nurdan yaratılışı ve gökyüzünden peygamberlere, kutsal mekânlara ya da dinî ve sultanî karakterlerin üzerine uçarak nur saçarken gösterilmesine vurgu yapmak için resmin üst kısımlarına yerleştirilmesi, göksel bir varlık olduğunun da altını bir kez daha çizer. Ayrıca meleklerin şairlere ilham vermesi konusu da nakkaşlar tarafından yeni bir ikonografi yaratılarak, birlikte betimlenmelerini sağlamıştır. Bazı resimlerde ise nakkaş, metinde meleğin adı geçmemesine rağmen, tepenin gerisinden olayı izleyen bir figür olarak yansıtmıştır.

Şeytanın betimleniş biçimi ile ilgili bilgi edinmek istendiğinde, ilk bakılan yer Kur'an-ı Kerim'deki ayetler olmuştur. Şeytanın fizikî görünümünün, zakkum ağacının meyveleri gibi çirkin olması, onun karakteriyle ilgili bozukluklar ve neredeyse bütün resimlerde görülen boynundaki siyah tasmanın nedeni gibi ayrıntılar, âyetler sayesinde ortaya çıkarılmıştır.

Türk-İslam sanatında kitap resimlerinde Hz. Âdem'in yaratılışı ve cennetten kovuluşu sahneleri 14. yüzyıl sonundan itibaren görülmeye başlanır. 14. yüzyılda Burunî'nin yazdığı *El Asar-ı Bakiye*'de şeytan, İslamiyet öncesi geleneklerde yaşatılan şeytan imgesi ile örtüşür. Burada yaşlı bir insan kılığında ve yasak meyveyi Hz. Âdem ve Hz. Havva'ya uzatırken betimlenmiştir. Hem dinî hem edebî hem de tarihi metinlerde çoğunlukla yaşlı bir adam kılığında tasvir edilen şeytan, nakkaşların da metne bağlı kalması sonucu birçok resimli el yazmasında bu şekilde gösterilmiştir. En erken şeytan tasvirlerinin görüldüğü eserlerden biri olan *Külliyat-ı Tarih*'te ise şeytan, ender tasvir edilen melek kanatlarına sahiptir ancak boynuzlu, kara ve tüylüdür. Yine genel bir dünya tarihi kitabı olan ve Osmanlı Dönemi'nde resimli kopyaları hazırlanan *Zübdet'üt-Tevarih*

adlı eserin kopyalarındaki resimlerde de şeytanın aynı ikonografik şema ile tekrarlandığına tanık oluyoruz. Bu örneklerde şeytan, boynuzlu, tüylü, kara bir yaratık olarak verilmiştir. Oysa yine erken örneklerden olan *Hadikat'üs-Süeda* adlı eserde ise peygamberlerin çektikleri acı ve mucizeleri konu etmesinden dolayı, özellikle şeytan, metinle bağlantılı olarak yaşlı adam kılığında ve kalabalık bir kompozisyon içinde verilmiştir. *Kıyas-ı Enbiya* örneklerinde ise şeytan, dönemin giysileri içinde çirkin bir adam kılığında gösterilmiştir. Aynı şekilde *Falname* örneklerinde de çirkin bir adam suretindedir. İnsan kılığındaki bu şeytan tasvirlerinin giysileri ve başlıkları da üretildikleri merkez ve döneme göre çeşitlilik göstermektedir. Bu tasvirlerde en dikkati çeken özelliği ise boynuna geçirilmiş ve ucu yukarıya doğru uzanan tasmadır. Şeytanı, onun karanlık yüzünü ve kötülüğünü temsil edercesine baştan ayağa, kara bir giysiyle gösterildiği *Siyer-i Nebi* adlı eserde yer alan Hz. Muhammed ile Şeytanın konuşması sahnesinde de boynundaki tasma tekrarlanmıştır.

Şeytan suretlerinin birçok el yazmasında, ona duyulan nefret, getireceği uğursuzluktan dolayı korkulması nedeniyle yüzü ve bedeni tahrip edilmiştir. Bu durum zaman zaman genel bir değerlendirme yapmayı güçleştirmiştir. Ancak çoğunluğa bakıldığında, şeytan ister melek gibi kanatlı, ister bir yaratık olarak ya da insan kılığında betimlenmiş olsun, çoğunda koyu tenli ve çirkin yansıtılmıştır. Konuya göre bazen, kompozisyonun önünde yer alsın da çoğunlukla onun sinsiliğine vurgu yapmak için resmin köşelerinde ya da tepenin gerisinden olayı izlerken gösterilmiştir. Bu şeytanın dışlanmış bir melek olduğunu göstermek için nakkaşların başvurmuş oldukları bir yol da olabilir. Metinlerde başkaldıran bir melek olarak bahsedilmesine rağmen nakkaşlar çok az eserde yer alan minyatürde kanatlı bir melek gibi göstermiş, ancak bunu yaparken bile onun hem ateşten yaratılmasına vurgu yapmak için hem de kötülüğünü pekiştirmek için koyu renkli betimlemişlerdir. Hikâyelere göre şeytan cennetin kapısından içeri girebilmek için yılan ve tavus kuşu ile iş birliği yaptığından, birçok İslami kaynakta yılan, şeytanla eş tutulmuş ve bu durum tasvirlerle de yansıtılmıştır. Nakkaşlar tarafından bu bilgiler, ikonografik şema hâlinde tekrarlanmıştır.

Kaynaklar

- And, M. (2007). *Minyatürlerle Osmanlı-İslam Mitolojyası*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- And, M. (2004). *Osmanlı Tasvir Sanatları: Minyatür*. İstanbul: İş Bankası Yayınları.
- Arnold, T. W. (1965). *Painting in Islam. A Study of the Place of Pictorial Art in Muslim Culture*. New York: Dover Publications.
- Kelpetin Arpaguş, H. (2001). "Kara Davud", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 24, 2001.
- Bağcı, S. (2003). Konya Mevlânâ Müzesi Resimli Elyazmaları. İstanbul: Konya ve Mülhakatı Eski Eserleri Sevenler Derneği Yayınları.
- Bağcı, S. (1978). *Topkapı Sarayı'ndaki Yedi Minyatürlü Kıyas-ı Enbiyâ Kopyası Üzerine İkonografik Çalışma*, (Yayımlanmamış Lisans Tezi), Hacettepe Üniversitesi, Ankara.
- Brend, B.(2010). *Muhammad Juki's Shahnamah of Firdausi*. London: Royal Asiatic Society and Philip Wilson Publishers.
- Brosh, N. - R. Milstein, (1991). *Biblical Stories in Islamic Painting*. Jerusalem: Israel Museum..
- Broyde, I, (1903). "Demon (In Arabic Literature)". *Jewish Encyclopedia*, IV, London: Funl and Wagnalls, s. 520-21.
- Burge, S.R. (2012). *Angels in Islam, Jalal al-Din al-Suyuti's al Haba'ik fi Akhbar al-mala'ik*, New York: Routledge.
- Bussagli, M., (2007). *Angels*, Ed. V. Buzzano&Lucia Moretti. New York: Abrams.

- Caner, A. (1974). *Ankara Etnografya Müzesi'nde Bulunan Hadikatü's-Süeda Yazması Minyatürleri*, (Yayımlanmamış Lisans Tezi), Hacettepe Üniversitesi, Ankara.
- Cebeci, L. (1998). *Kur'an'a Göre Melek Cin Şeytan*, İstanbul: Şule Yayınları.
- Cemiloğlu, İ. (1994). *14. Yüzyıla Ait bir Kısas-ı Enbiya Nüshası Üzerinde Sentaks İncelemesi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Deniz, A. Çağlar, Şah Ruh Miracnamesi Tercümesi, Nisan 2019 (<https://www.researchgate.net/publication/332627047>)
- Durmuş, D. "Mevlânâ'nın *Mecâlis-i Seba*'sında Tahkiye'ye Dayalı Değer Eğitimi", *Turkish Studies*, 11/3, 2016, ss. 1011-1048).
- Duru, O. (1997). *Kısas-ı Enbiya*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Erbaş, A. (2004). "Melek", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.29, İstanbul, s. 37-39.
- Erşahin, S. (2003). "Türklerin Hz. Muhammed Hakkındaki İlk Bilgi Kaynaklarından Kısas-ı Enbiyalar: Kısas-ı Rabguzi Örneği", *Diyanet İlmî Dergi*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Süreli Yayınlar. ss. 197-224.
- Farhad, M. ve Bağcı, S. (2009). *Falnama, The Book of Omens*. Smithsonian Institution London:Thames and Hudson.
- Firdevsî. (1994). *Şehname*. C. I, (Çev. Necati Lugal). İstanbul: MEB Yayınları, İstanbul.
- Firdevsî. (2016). *Şehname*. C. II, (Çev. Nimet Yıldırım), İstanbul: Kabcacı Yayınevi.
- Furat, A. (1970). "Şeytan". *MEB İslam Ansiklopedisi*, IV, İstanbul, s. 491-493.
- Fuzulî, (2003). *Hadikatü's Süeda (Ermişlerin Bahçesi)*, (Sadeleştiren M. Faruk Gürtunca). İstanbul: Huzur Yayınevi.
- Hançerlioğlu, O. (1984). "Şeytan", *İslam İnançları Sözlüğü*. İstanbul: Remzi Kitabevi. s. 582-586.
- Grabar, O. (2009). *Masterpieces of Islamic Art. The Decorated Page From the 8th to the 17th Century*. Prestel, München, Berlin, London, New York: Prestel Verlag.
- İnal, G. (1995). *Türk Minyatür Sanatı: Başlangıcından Osmanlılara Kadar*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.
- Kara Davud, (1976). *Delail-i Hayrat Şerhi*, (Sadeleştiren: Abdülkadir Akççek), İstanbul: Rahmet Yayınları.
- Kısai, (1992). *The Tales of the Prophets of al-Kısa'i*, (Çev. W.M. Thackston), Boston.
- Lowry, G. - Nemazee, S. (1998). *A Jeweler's Eye: Islamic Arts of the Book from the Vever Collection*. Washington: University of Washington.
- Messadie, G. (1998). *Şeytannın Genel Tarihi*, İstanbul.
- Milstein, R. (1990). *Miniature Painting in Ottoman Baghdad*. Costa Mesa, California: Mazda.
- Milstein, R. vd. (1999). *Stories of the Prophets. Illustrated Manuscripts of Qisas al Anbiya*. California: Mazda.
- Onay, A.T. (1996). *Türk Edebiyatında Mazmunlar*. İstanbul: MEB Yayınları.
- Özervarlı, M. S. (2009). "İslam İncasında Melek", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 29, İstanbul, s. 40-42.
- Özkan, H. (2010). "Süyûtî", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 38, İstanbul, s. 188-198.
- Podskalsky, G. (1991). "Devil", *The Oxford Dictionary of Byzantium*, New York: Oxford University Press, s. 616.
- Rabghuzi, (1995). *The Stories of The Prophets Qisas al Anbiya an Eastern Turkish Version*, Volume: One, Leiden.
- Rajabi, M. A. (2011). *Iranian Masterpieces of Persian Painting*. Tehran: Tehran Museum of Contemporary Art.

Renda, G. (1969). *Üç Zübdetü't-Tevarih Yazmasının İncelenmesi*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Hacettepe Üniversitesi, Ankara.

Renda, G. (1977). "İstanbul Türk İslam Eserleri Müzesi'ndeki Zübdetü't-Tevarih'in Minyatürleri", *Sanat*, 6, İstanbul, s. 58-67.

Russell, J.B. (1999). *Şeytan. Antikiteden İlkel Hristiyanlığa Kötülük*, İstanbul.

Russell, J.B.(1999). *Lucifer Orta Çağda Şeytan*, İstanbul.

Schimitz, B. (1992). *Islamic Manuscripts in the New York Public Library*. New York: Oxford University Press.

Scognamillo, G. ve Arslan A. (1999). *Doğu Batı Kaynaklarına Göre Şeytan*. İstanbul: Karizma Yayınevi.

Sinanoğlu, M. (2000). Diğer Dinlerde İlham, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 22, s. 100-101.

Soucek, P. (1975). "An Illustrated Manuscripts of al-Biruni's Chronology of Ancient Nations", *The Scholav and The Saint Studies in Commemoration of Pibu'l-Rayhan al-Biruni and Jalal al-Din Rumi*, (Ed. P.J. Chelkowski), New York.

Şirazi, (1992). *Hafız Divanı*, (Çev. Abdülbaki Gölpınarlı), Ankara: MEB Yayınları.

Taberî, (1991). *Milletler ve Hükümdarlar Tarihi*, I, (Çev. Z.K. Ugan ve A. Temir), İstanbul: MEB Yayınları.

Tanımdı, Z. (1984). *Siyer-i Nebi*. İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları.

Timoni, A. (1856). "Des Anges Des Demons Des Esprits et Des Genies", *Journal Asetigue*, VII, Paris, ss. 147-163.

Welch, S. C. (1979). *Wonders of the Age*. Harvard: Fogg Art Museum.

Yavuz, A.F. (1984). *Kur'an-ı Kerim ve İzahlı Meal-i Âlisi*, İstanbul.

Yavuz, Y. Ş. (2000) "İlham", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 22, s. 98-100.

Kısaltmalar Listesi

BL	Londra, British Library
CBL	Dublin, Chester Beatty Library
GSM	Gülistan Sarayı Müzesi
İÜK	İstanbul, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi
KMK	Kahire Milli Kütüphanesi
KMM	Konya Mevlana Müzesi
KON	Kopenhagen, National Library
MMA	New York, Metropolitan Museum of Art
NYPL	New York, Public Library
PBN	Paris, Bibliothèque Nationale de France
SK	İstanbul, Süleymaniye Kütüphanesi
TIEM	İstanbul, Türk İslam Eserleri Müzesi
TSMK H.	Topkapı Sarayı Müzesi, Hazine Kütüphanesi

